

Hanna MIATLUK

ZMIENNOŚĆ JEDNOSTEK PROZODYCZNYCH W SYSTEMIE JĘZYKA

Prozodia, we współczesnym rozumieniu jest ogółem tonalnych, rytmicznych, akcentowych, temporalnych i pauzalnych jednostek, funkcjonujących na poziomie sylaby, słowa i frazy. Pojęcie „prozodia frazowa” jest ekwiwalentem intonacji w jej szerokim znaczeniu jako jedności kompleksowej melodii, rytmu, akcentu frazowego, tempa i pauz. Korzystamy z terminu „prozodia frazowa” w celu konsekwentnej analizy więzi i stosunków jednostek prozodycznych na wszystkich poziomach procesu tworzenia wypowiedzi (tekstu) – na poziomie sylaby, słowa i frazy wypowiedzi.

Przyjmując, że prozodia ma charakter wieloskładnikowy i wielofunkcyjny, należy uznać obiektywne istnienie różnorodnych jednostek prozodycznych (prozodemów), wchodzących w skład podsystemu tonalnego, akcentowego, rytmicznego, temporalnego i pauzalnego. W każdym z tych podsystemów prozodii są dwa typy jednostek – mikroprozodemy (minimalne jednostki prozodyczne) i makroprozodemy (strukturalne kompleksy mikroprozodemów, „syntagmy fonologiczne” – Lyons 1982, 96). Do mikroprozodemów należą sylabochronemy (funkcjonalne typy iloczasu sylabowego), akcentemy (typy funkcjonalne akcentów), rytmemy (typy funkcjonalne jednostek rytmicznych, składających się ze struktur akcentowych i temporalnych) i tonemy – funkcjonalne typy tonów. Do makroprozodemów należą chronostruktury, struktury akcentowe, rytmiczne i tonalne, które występują w systemie języka jako jednostki integrujące, modele syntagmatycznej organizacji mikroprozodemów – ich fonotaktyki, determinującej ich kontekstowe współdziałanie i wzajemny wpływ. Każda struktura prozodyczna jest jednocześnie jednostką paradygmatyczną przeciwstawną innym strukturom tegoż podsystemu.

Stosunki między mikroprozodemami i ich strukturalnymi kompleksami w jednym podsystemie można scharakteryzować jako stosunki hierarchiczne „wchodzenia – włączenia” jednej jednostki w drugą. Z drugiej strony stosunki między mikroprozodemami w kompleksach strukturalnych są subordynatywnymi – elementy marginalne (fakultatywne) podporządkowują się nuklearnemu, obowiązkowemu elementowi w tej strukturze.

Zarówno kompozycyjna międzypoziomowa korelacja tonemu, akcentemu i chronemu, jak i korelacja ich kompleksów (makroprozodemów) umożliwia współdziałanie podsystemów prozodycznych, które w ogólnym systemie języka tworzą wieloskładnikowe mikroprozodemy fraz (wypowiedzi) oraz jej makroprozodem – prozodyczną (intonacyjną) strukturę, będącą najbardziej skomplikowaną jednostką fonologiczną poziomu komunikatywnego.

W ontologii języka, w jego systemie, prozodemy, podobnie jak i fonemy, realnie istnieją w formie grup swoich wariantów. Wymawia się je za każdym razem, kiedy realizuje się oddzielny dźwięk prozodyczny, zawierający w sobie inwariantne, istotne własności jednostki. Prozodemy występują więc jako jednostki zasadniczo wymawialne i są materialnymi jednostkami języka. Same inwarianty istnieć nie mogą.

Prozodemy jako pojęcia abstrakcyjne mają za swoją realną bazę odpowiednie materialne formacje w systemie języka. System językowy składa się z jednostek substancjonalnych (materialnych) a nie abstrakcyjnych, podczas kiedy badanie języka zakłada stosowanie obok jednostek materialnych również jednostek abstrakcyjnych. Stanowią one formę uporządkowania i klasyfikacji niektórych konkretnych jednostek, odzwierciedlają obiektywne uporządkowanie konkretnych jednostek w systemie językowym (Solncew 1972). Oczywistym jest, że w substancji języka to uporządkowanie wynika z inwariantnego charakteru jądra danej klasy jednostek. Każdy prozodem, jako jednostka abstrakcyjna reprezentuje daną klasę dźwięków jako całość i każdy dźwięk danej klasy z osobna. Uświadomienie ścisłego związku między dwiema przeciwległymi cechami – niezmienności (stabilności) i zmienności, jest istotne dla rozumienia systemu językowego jako całości a także dla rozumienia pojedynczych elementów tego systemu.

Przypomnijmy sobie, że Gumboldt, podkreślając zależność elementów języka od jego ogólnego układu i zależność danego języka od tej materii, w którą jest wcielony, podkreślał, że dla zrozumienia formy języka, należy zwrócić szczególną uwagę na realne właściwości jego dźwięków. Te właściwości są źródłem naszej wiedzy o samym systemie. Żaden system językowy (żaden jego poziom) nie może być opisany jako taki bez rozpatrzenia materialnych charakterystyk elementów tego systemu.

Przeciwstawienie wariantów i inwariantów jako członków jednej kategorii pojęciowej, istniejące w fonologii segmentalnej i przenoszone na inne podsystemy języka, w teorii prozodii jeszcze się nie umocniło. Chociaż w badaniach eksperymentalno-fonetycznych dużo uwagi poświęca się zmianom środków prozodycznych, jednak w większości prac były rozpatrywane głównie modyfikacje struktur prozodycznych różnych typów i odmian wypowiedzi, jednostek nadfrazowych, tekstów. Jeśli chodzi o inwariantny skład jednostek prozodycznych, to pytanie to praktycznie nie było dyskutowane, za wyjątkiem stosunkowo nielicznych prac poświęconych tonemowi (np. Wassiljew 1973; Torsujew 1972; Karniewskaja, Mietluk 1984; Mietluk 1986; Faure 1967; Romportl 1973). Dlatego opis zmienności tych jednostek to jedno z nowych zadań fonetyki.

Zmienność jako „charakterystyka sposobu istnienia i funkcjonowania jednostek języka w synchronii” (Solncew 1984) określa się w prozodii przez więzi i relacje mikro- i makrojednostek (elementów i ich kompleksów strukturalnych) w ramach każdego podsystemu, a także współdziałaniem jednostek różnych podsystemów prozodii pomiędzy sobą, jak również z jednostkami leksykalnego i gramatycznego podsystemu.

Oprócz wymienionych wewnętrzzlingwistycznych czynników zmienności modyfikacje prozodemów wywołuje się także przez zewnętrzne warunki funkcjonowania języka, tzn. czynniki ekstralingwistyczne.

Identyfikacja prozodemów i ich wariantów opiera się z reguły na procedurze identyfikacji fonemów, skoro system fonematyczny jest w pewnej mierze izomorficzny do systemu prozodycznego i jest bardziej zbadany. Wiadomo jednak, że izomorfizm tych systemów jest

stosunkowy a więc opis prozodemów jako zbioru wariantów każdego z nich, potrzebuje analizy specyfiki prozodii – strukturalnej i funkcjonalnej.

Przed wszystkim należy brać pod uwagę znakowy charakter prozodemów frazy i, odpowiednio, analizować wariantno-inwariantne relacje w prozodii tak ze strony semantycznej, jak i ze strony formalnych charakterystyk znaku prozodycznego. Specyfika i trudności określenia inwentarza prozodemów polegają na tym, że rozgraniczenie relewantnych i nierelewantnych cech prozodemów, określenie stopnia relewantności tych cech jest ściśle związane z problemami prozodycznej semantyki, z deferencją znaczeń prozodycznych i opisem ich hierarchii.

Oprócz tego trzeba mieć na uwadze, że wieloskładnikowa istota prozodii, która jest związana z jej polifunkcjonalnością, służy jako obiektywna baza szeregu podsystemów prozodycznych z ich jednostkami elementarnymi i strukturami (jednostkami integracji elementów). Więzy i relacje między jednostkami w granicach jednego i różnych podsystemów także tworzą specyfikę zmienności prozodycznej.

Pośród czynników, powodujących zmienność prozodii, wydzielają się całkowicie strukturalne, tzn. formalne, należące do planu wyrażenia (formy) znaku prozodycznego, i semantyczne, związane z modyfikacjami planu treści(semantyki) znaku. Jednakże w odniesieniu do prozodii rozgraniczenie formalno-strukturalnej i semantycznej zmienności jest w dużym stopniu konwencjonalne.

Zasadzie zmienności semantycznej służy wariantno-inwariantny „skład” semantyki znaku prozodycznego. Obok niezmiennych (denotatywnych) komponentów semantyka zawiera komponenty zmienne (konotatywne) powodujące różnice w strukturze znaczeniowej jednostek, przede wszystkim w ich warstwie subiektywno-modalnej, oraz wiązanie interpretacji znaczenia takich jednostek z kontekstem, na przykład tonu rosnącego ze znaczeniem niekategoryczności i niekompletności w jednym kontekście czy pytajności, kontynuatywności, uprzejmości w innym, a tonu opadająco-rosnącego ze znaczeniem implikacji, kontrastu, sprzeciwu, współczucia itd.

Zmienność w systemie prozodycznym występuje w dwóch głównych aspektach relacji pomiędzy jednostkami – paradygmatycznym i syntagmatycznym.

Zmienność paradygmatyczna przejawia się w funkcjonowaniu różnych jednostek prozodycznych na pewnej przestrzeni semantycznej jako ekwiwalentnych, tzn. jako synonimów, co wynika z polisemantyczności i polifunkcjonalności jednostek prozodycznych. Zmienność syntagmatyczna ujawnia się w różnych realizacjach jednej i tej samej jednostki prozodycznej, spowodowanych czynnikami strukturalnymi (pozycyjnymi, kombinatorycznymi, dystrybucyjnymi), wywołującymi zarówno wariację strukturalną, allofoniczną, jak również kontekstualną wariację semantyki danej jednostki.

Istota wariantów-synonimów polega na ich częściowej współzamienności, podczas kiedy warianty drugiego typu charakteryzują się dodatkową dystrybucją.

Przykładem synonimii prozodycznej mogą być struktury z tonem niskim opadającym, tonem wysokim opadającym i tonem równo-opadającym. Zgadzą się ze sobą w ich znaczeniu denotatywnym tzn. obiektywno-modalnym znaczeniu określoności (jasności), które odpowiada komunikatywnemu znaczeniu oznajmującemu, a różnią się w innym rzędzie funkcjonalnym – w wyrażeniu konotatywnych, subiektywno-modalnych znaczeń, zainteresowania, antagonizmu itd.

Do jednostek-synonimów w akcentowym podsystemie prozodii należą akcent całkowity i częściowy: obydwa służą relacji semantycznej ważności elementów wypowiedzi i przeciwstawiają się deakcentacji jako semantycznej nieważności elementów wypowiedzi.

Jednak w innej przestrzeni semantycznej – większy/mniejszy stopień ważności elementów wypowiedzi – akcent całkowity i akcent częściowy nie są jednostkami synonimicznymi. Każdy z nich w swojej przestrzeni semantycznej dopuszcza synonimie przedstawiających je struktur: tak zwany niski i wysoki akcent częściowy, statyczne i kinetyczne akcenty całkowite.

Prozodyczne warianty-synonimy, dopuszczając pewną wzajemną zamienną, niezmiennie zachowują różnice dystynktywne. Jeśli chodzi o warianty formalno-strukturalne (pozycyjno-kombinatoryczne), nie są one dystynktywno relewantne, chociaż ważne dla konstytutywnej i identyfikacyjnej funkcji prozodii. Więc zasadnicza różnica między dwoma typami wariantów polega na różnym charakterze ich funkcjo-

nalności, związanej lub nie związanej z modyfikacją znaczenia jednostek prozodycznych¹.

Prozodyczna allofonia, która nie jest związana z semantycznymi modyfikacjami jednostek mowy, jest na ogół wynikiem wpływu segmentalnej bazy jednostek na elementy i struktury prozodyczne. Tak, wybór allotonu – strukturalnego wariantu tonemu, zależy od ilości sylab w grupie rytmicznej, od typu i fonematycznego składu jego sylaby akcentowanej. Obecność lub nieobecność sylab-enklityk w rytmogrupie pociąga za sobą modyfikację tonemu, szczególnie rosnącego i rosnąco-opadającego, wywołując kompresję lub przedłużenie konfiguracji tonalnej (Gimson 1970). Taka zasada obowiązuje w różnych językach (Romportl 1961; Matusiewicz 1976), ale allotonia ma przy tym konkretną językową specyfikę.

Pozycja tonemu w tonalnym konturze i jej połączenie z innymi tonemami warunkują zmiany tak charakterystyk formalno-strukturalnych danej mikrojednostki (wysokości, diapazonu, konfiguracji), jak również związane z nimi zmiany modalno-pragmatycznych komponentów semantyki (Crystal 1969). Takie modyfikacje tonemu występują jako funkcjonalno relewantne (znaczące) jej odmiany-allotonemy, i taka zmienność charakteryzowana jest jako strukturalno-semantyczna.

Struktura prozodyczna wypowiedzi modyfikuje się nie tylko w zależności od pozycji i kombinatoryki jej składników, ale również w zależności od pozycji wypowiedzi w tekście i we fragmencie tekstu (fonoakapicie, fonobloku). Wiadomo, że inicjalna fraza akapitu ma wyższy poziom tonalny, niż fraza końcowa, a początek fonobloku, ma wyższy poziom tonalny, niż koniec.

Czynnikami zmienności struktur prozodycznych w tekście są także logiczno-semantyczne relacje między elementami tekstu. To znaczy, zmienność formalno-strukturalna ściśle przeplata się ze zmiennością semantyczną: mikrojednostki, modyfikujące makrojednostkę w planie jej formy, mają własną semantykę i modyfikują strukturę prozodyczną wy-

¹ Dla systemu języka ważne (znaczące) są wszystkie rodzaje wariatywności, dlatego że wariatywność jest ogólną zasadą (właściwością) samego „składu” systemu językowego. Kryterium ważności wariantów formalno-strukturalnych jest obcy akcent w mowie obcojęzycznej (nie-ojczystej).

powiedzi w zakresie jej treści – komunikatywno-pragmatycznego celu, stopnia ważności, samodzielności itd.

Oczywiste, że zmienność prozodycznej struktury frazy wynika z wzajemnych połączeń wszystkich jej struktur – tonalnej, akcentowej, temporalnej i rytmicznej, w których zmiany w jednej z nich pociągają za sobą zmiany w innych strukturach. Tak przy przyspieszeniu tempu wypowiedzi obserwujemy podniesienie jego poziomu tonalnego, zawężenie diapazonu głosu, osłabienie stopnia wypowiedzi sylab akcentowanych i powiększenie ilości sylab w interwałach międzyakcentowych. Przy zwolnieniu tempu ma miejsce obniżenie poziomu tonalnego, rozszerzenie diapazonu głosowego, wzmocnienie prominentności sylab akcentowanych, zmniejszenie liczby sylab w interwałach międzyakcentowych.

Modyfikacje długości frazy, mierzonej ze strony formalnej ilością minimalnych jednostek temporalnych (sylab), związane są z modyfikacjami struktury rytmicznej, konturu tonalnego i tempu. W sposób analogiczny związane są ze zmianami prozodycznych (tonalnych, temporalnych i rytmicznych) charakterystyk wypowiedzi modyfikacje jej długości, mierzone od strony treści (zakres informacji) liczbą jednostek akcentowych.

W znacznym stopniu zmienność jednostek prozodycznych w mowie jest uwarunkowana ich wzajemnymi relacjami i współdziałaniem z jednostkami podsystemu leksykalnego i gramatycznego. W literaturze fonetycznej zaznacza się zależność zmian prozodycznej struktury wypowiedzi od znaczenia leksykalnego wyrazów, ich informatywności/nieinformatywności, inherentnej ekspresywności (Kingdon 1959; Bolinger 1965, 1972; Crutlenden 1970; Bresnan 1971 i inni).

Analiza funkcjonowania słowa w mowie ustnej pokazuje, że realizacja struktury semantycznej słowa jest ściśle związana z jego realnym brzmieniem. Przy tym zauważono regularną korelację znaczenia wyrazowego i pewnej formy intonacyjnej (Torsujewa 1984).

Modyfikacje jednostek prozodycznych ściśle wiążą się z :1) semantykosyntaktyczną strukturą wypowiedzi – zależność akcentowego wyróżnienia słów od ich przynależności do pełnoznacznych lub służebnych (Gimson 1970; Nikołajewa 1982; Czeremisina 1982) od funkcji słowa w zdaniu (Cruttenden 1970), zależność podziału akcentowego

od syntaktycznego, a także 2) ze strukturalnymi czynnikami składniowymi-zależność struktury prozodycznej wypowiedzi od zmiany porządku słów w tym samym typie komunikatywnym (Schubiger 1964).

Wariantywność w systemie prozodycznym, podobnie jak i w ogólnym systemie języka, wskazuje na dynamikę językowego procesu formowania tekstu (wypowiedzi) tak ze strony treści, jak i ze strony wyrażenia, demonstrując wzajemne uwarunkowanie i współdziałanie jednostek różnych podsystemów. Zmienność odbywa się w trakcie strukturalnych przemian w systemie podczas mówienia i zakłada obecność w systemie różnorodnych wariantów jednostek, przewidywanych do wszystkich warunków funkcjonowania.

Literatura

- Bolinger D., 1965, *Forms in English: Accent, Morpheme, Order*, Cambridge.
- Bolinger D., 1972, *Accent is Predictable*, „Language” Vol. 48, No 3.
- Bresnan J. W., 1972, *Stress and Syntax: A. Reply*, „Language” Vol. 48, No 2.
- Cruttenden A., 1970, *On the So-Called Grammatical Function of Intonation*, „Fonetica”, Vol. 21, No 3.
- Crystal D., 1969, *Prosodic Systems and Intonation in English*, Cambridge.
- Czeremisina N. W., 1982, *Russkaja intonacyja: poezija, proza, razgowornaja riecz*, Moskwa.
- Faure G., 1967, *La description phonologique des systemes prosodiques*, [in:] *Proceedings of the 6th ICPhS*, Praha.
- Gimson A. C., 1970, *An Introduction to the Pronunciation of English*, London.
- Gamkrelidze T. W., 1988, *XI Międzynarodnyj kongres fonetyczeskich nauk, „Woprosy jazykoznanija”*, No 2, Moskwa.
- Karniewskaya E. B., Mietluk A. A., 1984, *Sootnoszenije prosodiceskich jedinic i wariantow*, w: *Aktualnyje woprosy intonacyi*, Moskwa.
- Kingdon R., 1959, *The Groundwork of English Stress*, London.
- Lyons J., 1982, *Language and Linguistics*, Cambridge.
- Matusiewicz M. I., 1976, *Sowriemiennyj russkij jazyk. Fonetika*, Moskwa.
- Mietluk A. A., 1986, *Wzaimodiejstwije prosodiceskich sistem w reczi bilingwa*, Minsk.

- Nikolajewa T. M., 1982, *Semantika akcentnego wydielenija*, Moskwa.
- Romportl M., 1961, *K ruskemu vokalickemu systemu*, „Akta Universitatis Carolinal Philologica”, Praha.
- Romportl M., 1973, *Intonological Typological Studies in Phonetics*, Praha.
- Schubiger M., 1964, *The Interplay and Cooperation of Word Order and Intonation in English*, in: *In Honour of Daniel Jones*, London.
- Solncew W. M., 1984, *Wariatiwność kak obszczije swojstwo jazykowej si-stiemy*, „Woprosy jazykoznanija” No 2, Moskwa.
- Torsujewa I. G., 1979, *Problemy wariatiwnosti i intonaciji*, w: *Psicholingwistika i obuczenije inostrancew russkomu jazyku*, Moskwa.
- Wassiljew W. A., 1973, *Analiz dwizenija czastoty osnovnogo tona w intonacyonnoj grupie-sintagmie*, w: *Analiz i sinter kak wzaimoobuslowlennyje metody eksperimentalno-foneticzeskich issledowanij riezci*, Minsk.